

Ж.А. Жақыпов¹, Қ.С. Кәрібай^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*e-mail: karibay_karlygash@mail.ru

ДІН НЕГІЗДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аннотация. Қазақ фразеологиялық құрамында ерекше бір топ – дін негізді фразеологизмдер. Мұны зерттеудегі басты ерекшелік – діни дереккөздерге сүйене отырып талдау қажет болады. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерде әлемнің діни бейнесімен қатар дүнияуи бейнесі де беріледі. Сондықтан мұндай фразеологизмдер мақалада «діни» деп атамай, «дін негізді» деп қарастырылды. Мақаланың мақсаты – дін негізді фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық сипатын беру. Соған орай олардың қолданылу кеңістігін көрсету, діни дереккөздермен байланыстарын ашу міндеттері қойылды.

Қазақ фразеологизмдерінің Құранмен, хадистермен байланысының бір ерекшелігі – тұрақты тіркестер Құранда, хадистерде осы лексикалық құраммен көрсетілмеген, бірақ оның мәтіндерімен семантикалық жағынан байланысты болып келеді. Діни рәсімдермен, діни тұлғалармен, діни фольклормен, діни моральмен байланысты фразеологизмдерді де осы тақырыптас тіркестерге жатқызамыз. Мұндай фразеологизмдердің бейнелік-жағдаяттық уәждемесі ана тілінде сөйлейтін халықтың діни таныммен байланысты болып келеді.

Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдер құрамы жағынан сөз тіркесі пішініндегі, сөйлем пішініндегі фразеологизмдер болып бөлінеді. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерде тірек сөз ретінде жиі кездесетіні үш лексема ғана болды: Алла (Құдай, Тәңір), иман, киелі сан есімдер. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдердің қалыптасуына діни фольклордың, соның ішінде діни дастандардың ықпалы ерекше. Сондықтан тілдік айғақтар фразеологиялық сөздіктен, діни дастандардан теріліп алынды.

Тірек сөздер: дін негізді фразеологизмдер, фразеологиялық семантика, фразеологиялық құрылым, фразема, діни кеңістік, дүнияуи кеңістік, зайырлану.

Ж.А. Жақыпов¹, Қ.С. Кәрібай^{1*}

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
*e-mail: karibay_karlygash@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ РЕЛИГИОЗНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Аннотация. В казахской фразеологии особую группу составляют фразеологизмы религиозного происхождения. Спецификой исследования таких фразеологизмов является необходимость ориентира на религиозные источники. Во фразеологизмах религиозного происхождения в казахском языке репрезентируется и религиозная, и светская картины мира. Поэтому такие фразеологизмы рассматривались в статье не как «религиозные», а как «основанные на религии».

Цель статьи – описание структурно-семантических особенностей фразеологизмов религиозного происхождения. В связи с этим поставлены задачи – показать пространство их употребления и их связи с религиозными источниками.

Одной из особенностей связи казахских фразеологизмов с Кораном, хадисами является то, что фразеологизмы не отражены в Коране, хадисах таким же лексическим составом, т.е. они не извлечены из религиозных писаний, но семантически связаны с их текстами. Фразеологизмы, связанные с религиозными обрядами, религиозными личностями, религиозным фольклором, религиозной моралью, мы также относим по тематике к этой группе. Образно-ситуативная мотивация таких фразеологизмов связана с религиозным народным познанием носителей казахского языка.

Фразеологизмы религиозного происхождения в казахском языке по структуре подразделяются на фразеологизмы в форме словосочетания и на фразеологизмы в форме предложения.

В казахских фразеологизмах религиозного происхождения в качестве лексического ядра выступают всего три лексемы: Аллах (Бог, Тенгри), иман, сакральные числа.

В становлении и формировании казахских фразеологизмов религиозного происхождения имеет особое место религиозный фольклор, особо религиозные дастаны. Поэтому языковые факты были извлечены и проанализированы из религиозных дастанов, также из фразеологического словаря.

Ключевые слова: фразеологизмы религиозного происхождения, фразеологическая семантика, фразеологическая структура, фразема, религиозное пространство, светское пространство.

Zh.A. Zhakupov¹, K.S. Karibay^{1*}¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*e-mail: karibay_karlygash@mail.ru**PHRASEOLOGICAL UNITS OF RELIGIOUS ORIGIN**

Abstract. In Kazakh phraseology, a special group consists of phraseological units of religious origin. The specifics of the study of such phraseological units is the need to focus on religious sources. In phraseological units of religious origin, both religious and secular worldviews are represented in the Kazakh language. Therefore, such phraseological units were considered in the paper not as «religious», but as «based on religion».

The purpose of the study is to describe the structural and semantic features of phraseological units of religious origin. In this regard, the tasks are set to show the space of their use and their connection with religious sources.

One of the peculiarities of the connection of Kazakh phraseological units with the Quran, hadith is that phraseological units are not reflected in the Quran, hadith in the same lexical composition, i.e. they are not extracted from religious writings, but are semantically related to their texts. Phraseological units related to religious rites, religious personalities, religious folklore, religious morality are referred thematically to this group. The figurative and situational motivation of such phraseological units is connected with the religious folk knowledge of native speakers of the Kazakh language.

Phraseological units of religious origin in the Kazakh language are structurally divided into phraseological units in the form of a phrase and phraseological units in the form of a sentence.

In Kazakh phraseological units of religious origin, only three lexemes act as the lexical core: Allah (God, Tengri), iman, and sacred numbers.

Religious folklore, especially religious epics, has a special place in the formation of Kazakh phraseological units of religious origin. Therefore, linguistic facts were collected and analyzed from religious epics, as well as from the phraseological dictionary.

Keywords: phraseological units of religious origin, phraseological semantics, phraseological structure, phraseme, religious space, secular space, transformation into secular.

Кіріспе

Қазақ фразеологизмдерінде, әлемнің басқа тілдеріндегідей, халықтың тарихы мен мәдениеті, ділі көрініс табады. Фразеологизмдерді қазақ тілінде зерттеу әлем бейнесін бейнелеуді сипаттау үшін қажет. Фразеологизмдерде әлемнің діни бейнесі де бейнеленеді. Тілдегі әлемнің діни бейнесінің маңыздылығы оның ерекшеліктерін ескерместен қазақ мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын елестету қиын екенінде, өйткені ол этностың дүниетанымын қалыптастырады, әлемге деген ұлттық көзқарасты анықтайды. Бұл туралы В.Н. Телия былай жазады: «... бұл саладағы сөзсіз фавориттер мәдениет стереотиптерінің рөліне ие болған фразеологизмдер болып табылады, олардың бейнелік-жағдаяттық уәждемесі ана тілінде сөйлейтін халықтың дүниетанымымен байланысты, өйткені мәдени-ұлттық ерекшелікті іске асыру құралы оның бейнелі негізі болып табылады, ал осы ерекшелікті көрсету тәсілі – осы бейнелі негізді мәдениеттің белгілерімен, символдарымен т.с.с. парықтау» (Телия, 1991: 13).

Дінмен байланысты фразеологизмдерді зерттеу қазақ тіл білімі үшін жаңа үрдіс десе де болады. Мұнан бұрынғы еңбектерде тақырыптық топ ретінде көрсетіліп кеткені болмаса, ислам дінінен бастау алатын фразеологизмдер арнаулы зерттеу нысаны болмағаны байқалады. Сонымен қатар мұндай фразеологизмдерді зерттеу жолының өзіндік ерекшеліктері болуға тиісті. Осы жайттар авторлар көтеріп отырған мәселенің *жаңалығы* мен *көкейтестілігін* байқатады.

Нысанға алып отырған фразеологизмдерді «дін негізді» деп атадық. Бұл діни фразеологизмдерді де, яғни діни кеңістікте ғана қолданылатын фразеологизмдерді де, сонымен қатар діни кеңістік шегінен шығып дүниәуи кеңістікте қолданылып, дүниенің қарабайыр бейнесін беруге қызмет ететін фразеологизмдерді де қамтиды.

Материал және әдістер

Қазақ тіл білімінде діни фразеологизмдерге жол-жөнекей назар аударылған, дәлірек айтқанда, бұлар лингвомәдениеттану зерттеулерінде қарастырылады (Смағұлова, 2010: 151-152; Авакова, 2002: 55). Ал үнді-еуропалық тіл ғылымында (русистика, германистика) библиялық фразеологияға ерекше көңіл бөлінеді. Ирантануда мұндай фраземаларды үнді-еуропалықтар ізімен «құрандық» деп атады. Дін негізді фразеологизмдерді зерттеуде семантикалық жинақтау, салыстыру, сипаттау, статистикалық талдау әдістері қолданылды. Ал мысалдар «Бабалар сөзі» жүз томдығының діни дастандарынан, анықтамалар сөздіктер мен Құраннан алынды. Талдауға тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер бірге алынды. Бұл тұста біз мақал-мәтелдерді

фразеологиялық сөйлемше деп санадық. I. Кеңесбаевтың мақал-мәтелдерді фразеологизмдерге жатқызатыны белгілі (Кеңесбаев, 1987, 218). Зерттеуге дәстүрлі сипаттамалы әдіс негіз етілді. Фразеологизмдерді Құран мәтінімен салғастыруды, яғни интертекстуалдық байланыстарды табуды жеке зерттеу амалы деп қарауға болады. Діни эпостар тілін талдауда лингвофольклористикалық, пәнаралық, әдістемелер пайдаланылды. Тиісті тұстарда когнитивизм элементтері де ескеріліп отырды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілінің діннен бастау алатын фразеологизмдері негізінен ислам дінін қамтиды. Бірақ біз оларды орыс тіл білімінің библиялық фразеологизмдері сияқты құрандық фразеологизмдер деп атай алмаймыз. Әрине, олар Құранмен байланысты, Құраннан шыққан. Алайда, қазақ фразеологизмдерінің бейнелік-жағдаяттық уәждері Құранмен тікелей байланысты емес, керісінше исламдық өмір салтымен, ислам дәстүрлерімен, ислам адаты және шарифатымен, сондай-ақ хадистермен, қасиетті адамдардың өмірімен т.б. байланысты. Діни лексикасы бар фраземалар негізінен қазақ халқы ұстанатын Әбу Ханифа мәзһабының негізгі концептілерімен байланысты (Рас, қазақ тілінің фразеологиялық қорында еретикалық (күпіршілік) ойлар да болған, әрине, өте сирек, «Фразеологиялық сөздіктен» тек *қу Құдай*, *шұнақ Құдай* деген екі ғана фразеологизм табылды).

Қазақ фразеологизмдерінің Құранмен байланысына келсек, ондай тұрақты тіркестер Құранда осы лексикалық құраммен көрсетілмеген, бірақ оның мәтіндерімен семантикалық жағынан байланысты, Құранның қандай да бір аятының жалпы мазмұнымен байланысты. Бұл тақырыпты фразеологизмдерді Құранда тура да, ауыспалы да мағынада кездеспейтін, бірақ белгілі бір сюжеттер негізінде тілде қалыптасқан фразеологиялық бірліктер ретінде сипаттауға болады. Мысалы: *Кәрі орыс мұсылман болмайды*. Бұл фразеологизмді басқа діндегі адамды исламды қабылдауға мәжбүрлей алмайсың деген идеясы бар мына бір аятың жаңғырығы (реминисценциясы) деп санауға болады: *Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын*. 1. Мұхаммед (с.ғ.с.) айт: «Ей, кәпірлер! 2. Мен сендердің табынғандарыңа табынбаймын; 3. Сендер де менің құлшылық ететін (Аллаһ тағалаға) құлшылық етпейсіңдер. 4. Мен сендер табынған (бұтқа) табынған емеспін. 5. Мен құлшылық еткен (Аллаһ тағалаға) сендер де құлшылық еткен емессіңдер. 6. Сендердің діндерің өздеріңе, менің дінім өзіме, – де. (Құран Кәрім, 2016, 1207).

«*Бейнет түбі – зейнет*» фраземасының «Аш-Шарх» сүресімен байланысы мына аят мазмұнынан анық байқауға болатындай: *Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын*. 1. (Мұхаммед с.ғ. с.) көңіліңді (білім, даналық беріп) кеңейтіп ашпадық па? 2. Ауыр жүгінді түсірмедік пе? 3. Сондай белінді қайыстырған, 4. Сенің мәртебеңді көтермедік пе? 5. *Негізінде, ауыртпалықтың бір жеңілдігі болады*. 6. *Қандай да бір ауыртпалықтың бір жеңілдігі болады*. 7. Ендеше, босай қалсаң және (қайта) жігерлен (тырыс). 8. Раббыңа қарай ұмтыл (жүзінді бұр) (Құран Кәрім, 2016, 1193).

«*Кәпірден досың болса, жаныңда айбалтаң болсын*» дейтін мақалдың дінге ешқандай қатысы жоқ сияқты болып көрінеді, басқаша айтқанда діни фразеологизм емес. Бірақ мұның да негізі дінде екені байқалады. Құранның «Әл-Имран» сүресінің 118-аятының: «*Иә, мүміндер! Сендерге жаны ашитын діндеріңнен басқаны сырлас санамаңдар*. Олар сендерге қастық жасаудан тартынбайды және сендерді тура жолдан адастыруды, күйзелтуді қалайды. Олардың дұшпандығы сөздерінен-ақ белгілі болады. Жүректерінде жасырған сұмдық пиғылдары тағы бар. Бұл туралы сендерге аяттарымыз арқылы жеткіздік» (Құран Кәрім, 2016, 131). – деген мазмұнның интертекстуалдық реминисценциясы екеніне күмән келтіруге болмайды.

Нәтижелер және талқылау

Құран сөзі. Метафоралану жолымен тұрақты сөз тіркесі тұтас бір ғана «ақиқат» деген мағынаға ие болған. Бұл фраземада қазақтардың Құранға деген бағалауыштық қатынасы көрсетілген: қазақтар Құран сөзін абсолютті ақиқат деп санайды.

Қабырғамен [қабырғасымен] кеңесу [ақылдасу]. Діни аңыз бойынша, Құдай Хауаны Адамның қабырғасынан жаратқан. Бұл фраземада қабырға сөзі «әйелін», сондай-ақ басқа да жақын адамдарды білдіреді.

Үнді-еуропалық тіл ғылымында библиялық фразеологиялық бірліктерді зерттеу семантикалық, құрылымдық, прагматикалық бағыттарда жүргізіледі. Исламдық фразеологизмдер мұндай зерттеуге әлі алынған жоқ деуге болады. Сондықтан қазақ тіл білімі үшін мұндай бірліктерді алдымен құрылымдық тұрғыдан қарастырып алу тиімді.

Құрылымдық сипаттамалар тұрғысынан қарастырсақ, фразеологиялық бірліктердің екі тобы бар: сөз тіркесі құрылымы бар фразеологиялық бірліктер және сөйлем құрылымы бар фразеологиялық бірліктер. Мұндай бірліктердің бірінші тобына етістікті, субстантивті, адвербиалды және адъективті фразеологизмдерді жатқызуға болады. Бұлар мазмұны мен синтаксистік функциясы жағынан етістіктер түрінде (*аян беру, Әзезілдей аздыру, ибадат қылу/құлшылық қылу, аузынан тәубесі кетпеген, дұғада болу* және т.б.), зат есімдер түрінде (*дін мұсылман ағайын; жалған дүние, жеті шәріп, Фарасат күні* және т.б.), сын есім түрінде (*тілге бар да, дінге жоқ, аруағы артық, аузы ашық, Сүлейменнің жүзігіндей, пәтуа жоқ* және т.б.) көрінеді. Бұлардың ішінде дін негізді фразеологиялық бірліктердің алғашқы үш түрі басым. Бұл, асылы, фразеологиялық жүйеде, тұтастай алғанда, «көбінесе етістікті, үстеулік және зат есімдік топтардан тұратыны және құрылымдық жағынан біршама типтес болатын үрдісімен байланысты болар. Мұндай тіркестерде ішкі форма белгілі бір бастапқы номинативті мағына негізінде қалыптасады, ал фразеологиялық мағына еркін сөз тіркесін метафоралық мәнге айналдыру нәтижесінде пайда болады. Мысалы, *дұғада болу (намазда болу)* қайта ойлау нәтижесінде «тілектестік» деген «зайырлы» мәнге ие болды; *аузы ашық* – ораза ұстамайтын адам; *пайғамбар жасында* – «Шашына ақ кіріп қартая бастаған кісі; жасы алпыстан асқан кісі» (Кеңесбаев, 2007: 193), *алпыс жастан асқан, ақ шашы бар қарт адам* (Діни әдебиетке сәйкес, Мұхаммед пайғамбар 63 жыл өмір сүрген), *періштесі қағу* – періштесі құтқарған.

Аталған фразеологизмдердің қазақ діни дастандарында өнімді түрде қолданылатыны байқалады. Солардың ішіндегі бірнешеуіне мысал келтіріп көрелік.

Ол келсе хақ мұсылман боласың деп,

Түсімде хақ Пайғамбар *аян берген* (Бабалар сөзі, Т.10: 261).

Аян беру тіркесі шарифатта «илхам» сөзімен беріледі. Бұл – Алланың өз пайғамбарларына яки адамдарға өзі жеткізуді қалаған, тікелей не періштелер арқылы жіберген хабары. Түсінде берген аян өңінде дәл келіп жататын тұстар әлі де көп. Алла Тағаланың адам жүрегіне салған аяны: «Аллаһ тағала қалаған адам баласымен көкейіне салу арқылы немесе перде артынан сөйлеседі, не бір пайғамбар жіберіп, Өз қалауымен қалағанын уахи етеді. Күдіксіз, Ол аса зор, асқан дана» («Аш-Шура» сүресі, 51-аят) (Құран Кәрім, 2016, 977). Ислам қағидаларына сүйенсек, жақсы түс көру – Алладан, сол үшін Аллаға мадақ айту керек, көрген түсті басқаларға айту қажет, ал жаман түс – шайтаннан, сондықтан мұндайда Алладан көмек сұрап, ешкімге айтпаған жөн, сонда жаман түс зиян келтірмейді.

Жұмжұма сексен жыл жүрді дейді,

Жаныменен *ибадат қылды* дейді (Бабалар сөзі, Т.10: 102).

Хан болмай, мүсәпір болсам еді,

Құдайға *құлшылықты қылсам* еді (Бабалар сөзі, Т.10: 84).

Ибадат қылу немесе жырда «ибадат қылу» деп берілген фразема құлшылық қылу, сыйыну деген мағынаны білдіреді. Ал «құлшылық қылу» діни фразеологизмінің «Фразеологиялық сөздікте» сыйынды, рақымына бас иді, мойынсұнды деген мағыналары көрсетіледі (Кеңесбаев, 2007: 476).

Кәпірдің қысым түссін жандарына,

Тәубе қыл, мұсылмандар, жан барында (Бабалар сөзі, Т.15: 30).

Құрметі үшін бабамның

Тәубе қылып кешіре гөр.

Баланың қанын жүктеме

Осы ашуынды маған бер (Бабалар сөзі, Т.15: 257).

«Тәубеге келу» немесе «тәубе қылды» фразеологизмі «асылық қылмады, астамшылық етпеді, шүкіршілік білдірді» деген мағынаны береді (Кеңесбаев, 2007: 673). Сөздікте берілген бұл мағына

толық емес деп санаймыз, өйткені «тәубә», негізінде, айыбын, күнә-кінәсін мойындап Алладан кешірім сұрау дегенді білдіреді. Күнәлі іс жасап қойғанда тәубеге келу – әр мұсылманның міндеті. Алла Тағала Құранда: «Алла алдында шынайы тәубе етіндер», – дейді (ҚМ Діни Басқарма сайты).

Жаранлар, сіз *дұғада болғыл* жары,
Бұл құлдың Алла болсын медеткері (Бабалар сөзі, Т.13: 12).

«*Дұғада болу*» тілектестік ету, бата қылу

Сейіт хазіреті әскерлерге рұқсат берді,

– Сізлер *дұғада болыңыз*, мен *тәуекел* Аллаға *қылдым*, – деді (Бабалар сөзі, Т.13: 77).

«Дұғада болу» тілектестік ету, бата қылу (Кеңесбаев, 2007: 193), «тәуекел қылу» қиындықты мойынға алып, неге де болса көну (Кеңесбаев, 2007: 674) мағыналарын білдіреді. Алла Тағала: «Егер пенделерім, Мен туралы сұраса (айт): «Оларға жақынмын, қашан Маған дұға жасаса, олардың дұғасын қабыл етемін», – деді. (Құран Кәрім, 2016, 57) Дұғаға қатысты Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) де көптеген хадистері бар: «Ғибадаттың ең абзалы – Алла Тағалаға дұға қылу!» (Хақим), «Сақтық – тағдырдан қорған бола алмайды, ал дұға болған да, болмаған да нәрсеге септігі тиеді. Қиямен күніне дейін күреседі (яғни дұға әрдайым бәлеге қарсы шығып, оны қайтарады)» (Хақим) (Ислам кз сайты).

Қисық іспен табамыз бұзақылық,
һешбір нақыс болмайды түзу жолда.

Шүкіршілік қыламын, Хаққа тәубе,

Жазғаным жүріп жүрсе қолдан-қолға (Бабалар сөзі, Т.16: 220).

Шүкіршілік ету дініміздегі өте бағалы, Алла тағаланың алдындағы ізгі, сүйкімді істерден болып есептеледі. Адам баласында шүкір ету, шүкіршілік дейтін ұғым бар. Бұрынғы аталарымыз өздерінің өмір сүру әдебін «қиындық келсе сабыр етеміз, жақсылық келсе шүкір етеміз» деп бағамдаған. Демек, «сабыр» мен «шүкір» ұғымы – қай заманда, қай дәуірде де болсын адамзаттың рухани тірегі, адастырмас темірқазығы. Алла Тағала қасиетті Құран кәрімде: «Сендер Мені еске алсаңдар, Мен де сендерді еске аламын және Маған шүкірлік етіндер, сенбеушілерден болмаңдар», – делінген (Құран Кәрім, 2016: 47). Ендеше, Алла Тағаланың берген өміріне, денсаулығына, материалдық және рухани байлықтарына алғыс білдіріп, лайықты түрде шүкіршілік қылу – әрбір мұсылманның міндеті (ҚМ Діни Басқармасы сайты).

Қазақтың дін негізді фразеологизмдерінің басқа құрылымдарға қарағанда сөйлем құрылымымен жасалуы басым. Бұл тұрғыдан ерекше топты вокативті сөйлемдер құрайды: *Албасты [әбілет, қара] басқыр! Атау-кереңді ішкір! Бергенінен [берерінен] жазбасын! Жын [пері] соққыр [қаққыр! тигір! ұрғыр!]* *Иманды құлға жолықсын, Иманы жолдас [кәміл] болсын! Құдайдан қайтсын! Құдай қаласа [Құдай қосса]. Құдай сақтасын. Құдай [тәңір] тілеуің берсін! Медет бере көр. Обалы қаниша • обалы не керек [нешік]. Тұрт, сайтан!* Бұлардың ішінде айтылыс интенциясына қарай алғыс мәнді (*Ақ Құдай, сауапқа жаз! Бергенінен [берерінен] жазбасын. Иман берсін!* т.б.) және қарғыс мәнді (*Көк кәріне ұшыра! [ұрын!] Көкірегіңді Құдай [тәңір] бассын!* т.б.) фразеологиялық бірліктер айрықша ерекшеленеді. Алғыс мәнді діни фразеологизмдер көбінесе жерлеу және еске алу рәсімдерімен байланысты, мысалы: *Топырағы торқа болсын! Тұрағын жұмақтан жазсын! Иманды болсын! Алдынан жарылқасын! Алла рақым айласын!*

Діни дастандарда сөйлем құрылымына ие фраземалар діни дастандарда да жиі кездеседі. Мысалы:

Дариға отыр екен шашын тарап,

Қойыпты бақыт беріп *Құдай қалап* (Бабалар сөзі, Т.10: 37).

Бұл тіркестің арабша баламасы – «иншалла». Бір күні Ислам дінін қабылдамаған мүшріктер келіп Пайғамбарымыздан (с.ғ.с.) Зұлқарнайын мен рух жайлы және тағы да басқа сұрақтар қояды. Пайғамбарымыз «иншаллаһ» сөзін айтпай сұрақтарға ертең жауап беретінін мәлімдейді. Сонда Алла Тағаладан: «Бір нәрсе жайында «иншаллаһ» деп айтпай тұрып «мынаны ертең жасаймын» демендер», – аят келген екен (Әділбаева, 2011). Осы ескертуден кейін Пайғамбарымыз осы сөзді тастамаған. Бұл әдет жалпы мұсылман қауымының әдебіне айналып, әлі де қолданыс табуда.

Сөйлем құрылымы бар көптеген фразеологизмдер әлі толық идиомаланбаған, яғни әлі де «зайырлы» кеңістікке толық енбеген, олар әлі де діни рәсімдерді білдіреді. Діни эпостан мысалдар:

Сол монша ішінде *азан айттым*,
Жанымнан қорыққаннан айттым.
Қиналдым «бір пәлеге жолықтым» деп,
Сонан соң басым ауырып үйге қайттым (Бабалар сөзі, Т.10: 83).

Бұл қатындар өлең айта,
Бәдірде өлгендерді *зікір ете*.
Өлең айтып бұ қатындар,
Халықты соғысқа тахриз ете (Бабалар сөзі, Т.16: 184).

Мұндағы *азан айтты [салды, шақырады]* – намаздың басталуы туралы жариялайтын дұғаны білдіреді, ал ауыспалы мағынада – «у шу болу»; *зікір айтты [салды]* – Алланың мадақтауы бар бірнеше рет дұға ету формуласын айту арқылы қуану, сонымен қатар қуанышқа ұқсас мінез-құлықты білдіреді «Зікір айту» бақсы мен дәруіштердің «иллауһа-иллауһа» деп, Аллаға, тәңірге жалынып, жалбарынып айтар сарыны (Кеңесбаев, 2007: 298). Ибн Салах: «Кімде-кім, таңертен және кешке шариғат заңдастырған әрі Алла Елшісінен (с.ғ.с.) жеткен сөздермен зікір сөздерін айтуменен Алланы еске алатын болса, онда ол, Алланы көп еске алушы ерлер мен әйелдердің қатарынан болып есептеледі», – деген. Құран Кәрімде былай делінеді: «Алланың өзін ұлықтап, өз атын еске алуға бұйырған үйлерде (мешіттерде) ертелі-кеш Алланы пәктеп, оған тәспих айтылып тұрады» (Құран Кәрім сайты).

Қадір түніндей күтті – алдын ала тағдыр түні ретінде күту (рамазан айының 27-ші түні, ол күні мұсылман сенімі бойынша Алла Мұхаммедке Құран жіберген және әлемнің тағдыры анықталған), сондай-ақ ауыспалы мағынасы бар – ұзақ, шыдамдылықпен күту; «*намазға ұйығандай тыңдады*» фраземасындағы «намазға ұйығандай» бөлігі намаз оқудағы жағдайды білдіреді, ал толық нұсқада – намаздағыдай ынтамен тыңдау; *сәждеге бас ұрды [басы тиді, басын салды, басын қойды]* – намаз оқу кезіндегі қимыл; *оразасын ашады* – тура мағынада оразаны бұзған жоқ, ауыспалы мағынада: таңертеннен ештеңе жеген жоқ; *хұтбасын оқиды* – бұл тек ғұрыптық мағынаға ие: жұма намазы басталғанға дейін имамның дұғасы; *хатым қылды [түсірді]* – тек діни мағынасы бар: Құранды арнау; *тауап қылды [етті]* – қастерлеу, қажылық қылу.

Аталған фразеологизмдер діни дастандарда да өнімді қолданылатыны байқалады:

Аллаға еткен Омар уағдасымен,
Он айда *ораза ұстап* тамамдаған (Бабалар сөзі, Т.15: 264).

«Ораза тұту/ұстау» ауыз бекіту мағынасында қолданылады. Рамазан айында ораза ұстау шексіз Ұлық Алланың үкім етуімен адамдарға парыз етілген. Ол Исламның негізгі тіректерінің бірі болып саналады. Алла Тағала былай айтты: «Ей, мүміндер! Сендерге бұрынғыларға парыз қылынғандай ораза парыз қылынды. Әрине, сақсынарсындар...Білсеңдер сендер үшін ораза ұстауларың тағы жақсы. Рамазан айы сондай бір ай, ол айда адам баласына тура жол және (ақ пен қараны) айыратын дәлел түрінде Құран түсірілген. Сендерден кім Рамазан айында болса, ораза ұстасын» (Бақара, 2:183-185). Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «Исламның бес шарты бар: Олар «Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі» деп куәлік ету, құлшылық қылу, зекет беру, Қағбаға барып қажылықты орындау және Рамазанда ораза тұту» (Әл-Бухари, Муслимнен), – деген екен (Алаш сайты).

Омар мен Әбушахма, шаһариарлар,
Мәсжидте *хатым қылып* жатыр еді (Бабалар сөзі, Т.15: 253).

Сағынып Пайғамбарды шаһариарлар
Үйінде тарқаушы еді *хатым қылып* (Бабалар сөзі, Т.15: 253).

«Хатым қылды/түсірді» өлген адамның орнына барып жаназа шығарды, өлген кісіге иман айтып, құран оқыды (Кеңесбаев, 2007: 746) деген мағынада беріледі. Алланың елшісі (с.ғ.с.) былай дейді: «Адамның артында қалдыратын ең қайырлы нәрселері үшеу: артынан дұға қылып тұратын баласы, сауабы артынан үзілмей жетіп тұратын садақасы және амал жасалып тұратын таратқан

білімі». «Хатм» деген сөз араб тілінде «аяқтау», «түгесу» деген мағынаны білдіреді. Ал «Құранды хатым қылу» дегеніміз – оны басынан аяғына дейін түгел оқып шығу.

Хұтба оқып берсеңіз өзің, – деді,

Мақсұдым хасыл болар ерді сонда, – деді (Бабалар сөзі, Т.14: 27).

– Хош болар, – деп, Мейрасып қызын берді,

Шаһ әулие *хұтба оқып, дұға қылды* (Бабалар сөзі, Т.15:35).

«Хұтбасын оқыды» фразеологиялық сөздікте аяттың, бес уақыт намаздың бір түрі (Кеңесбаев, 2007: 746) деп беріледі. Хұтба сөйлеу, хабарлау, уағыз айту деген мағыналарды білдіреді. Хұтба оқу – имамның жұма намазынан алдын, айт намаздарынан кейін мінберге шығып жамағатқа қарап оқитын, Аллаға шүкіршілік, пайғамбарымызға салауат және мүміндерге насихат пен дұғалардан тұратын ғибадат.

Арман жоқ бейтулланы *тауап қылып,*

Тән қалса ол жаннат әлбақида (Бабалар сөзі, Т.16: 219).

«Тауап қылды» діни орынға немесе дін өкіліне барып табынды, құлшылық етіп жалбарынды, екінші мағынасы – қадір тұтып, алдына барып тағзым етті, атақ, даңқына бас иді (Кеңесбаев, 2007: 670). *Тауап* – араб тілінде зиярат ету, бір нәрсені айналу сияқты мағыналарды білдіреді. Ал шарифаттағы терминдік мағынасы – Қасиетті Қағбаны жеті рет ғибадат ниетімен айналу. Тауап Алла Тағаланың аршының айналасында тауап ететін періштелер тәріздес Алла Тағалаға деген сүйіспеншілікпен, тағзыммен жасалатын ғибадат (Ислам кз сайты). Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) тауаптың намаз тәріздес ғибадат екенін білдіреді: «Байтулланың айналасында тауап жасау – намаз оқу сияқты. Ерекшелігі тауапта сөйлеуге болады, бірақ тауап жасап жүріп кім сөйлесе, қайырлы сөз сөйлесін» (Тирмизи, Хаж, 112).

Бәрі де намаз оқып, *сәждеде тұр,*

Босанбай тұр жөндерін сұрасқанға (Бабалар сөзі, Т.11 :62).

Анхазірет бұ хабарды естіп білді,

Достына *сәжде қылып,* арыз қылды (Бабалар сөзі, Т.11: 64).

«Қисса анхазірет Расулдың Мифражға қонақ болғаны» дастанында кездесетін *сәждеде тұр, сәжде қылып* тіркестері – «сәждеге басын қойды» фраземасының нұсқалары. Яғни Аллаға құлшылық ниетімен намазда маңдайын, мұрнын жерге тигізу және дұға тілеу деген мағынаны білдіреді.

Діни қазақ фразеологизмдерін мотивтер, компоненттер бойынша топтастыруға болады. Қазақ фразеологиясын зерттеуші Г.Н. Смағұлова С. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» (Кеңесбаев, 2007) *Құдай* сөзі 51 рет, *Алла* сөзі 20 рет сөз тіркесінің тірек компоненті ретінде қолданылатынын айтады (Смағұлова, 2010: 151). Соңғы фразеологиялық сөздіктерде біздің санауымыз бойынша *Алла*– 14 рет, *Құдай* – 21 рет, *иман* (сенім; исламның бес өсиетінің бірі, Алладан басқа құдай жоқ деген сенім) - 9 рет, *пір* (рухани тәлімгер) – 6 рет, *аруақ* (ата-баба рухы) – тек 2 рет тірек сөз ретінде кездеседі. Бұл жерде Алла мен Құдай сөздері бір мағынаның нұсқалары ретінде қолданылатыны байқалады, яғни олар бір-бірін алмастыра алады.

«Иман» тірек сөзімен келетін фразеологизмдерге тоқталайық. Ішкі формада *иман* тірек сөзі бар фразеологизмдер ерекше сипатқа ие. «Иман» сөзінің өзі – «Лә-Илләһә-иллә-Аллаһ» деп айтылатын исламды мойындаудың атауы. Бірақ бұл өте кең метафораланған және бұл сөзбен келетін фраземалар көп идиомаланған. Осылайша «иман» полисемантикалық сөзге айналды. *Иман айту*: «Лә-Илләһә-иллә-Аллаһ» айту; *Бетінен иманы [ұяты] тамған, Иман бетінде үзіліп тұр*: адамның әділдігін, ар-ожданын, адалдығын, сүйкімді, айқын тұлғаны білдіреді; *иманды адам* – адал, адамгершігі бар, ар-намысты, парасатты, мейірімді адам; *иманы жоқ* – менмен; *ұятсыз; ұят кімде болса, иман сонда* – ұяты бар адам деген мағынада. Фразема құрамындағы иман сөзі мынадай сенімді білдіруі мүмкін: *иманы кәміл болу* – терең сену; *иманына берік* – өз нанымна адал болу. *Иман таразы қалыпқа келу* – тынышталу; өзінің қалыпты жағдайына келу. *Иман тілеу* – жақсылықты күту; мейірімділікті күту (Құдай, тағдыр). *Иманы күйсін!* – қарғыс болсын!; *Иманы қалмау, иманы қашу, иманы ұшу* – қатты қорқу, *иманы тас төбесіне шығу* – өте қатты қорқу, *иманы қасым болу* – қатты қорқу, *иманын сату* – өзгерту; сатып кету; *иманын таразыға салу* –

бағалау; өлшеу. Ал діни мағынада *иман* сөзі келесі фраземаларда қолданылады: *иман айту* – өлер алдындағы дұғаның бір сүресін оқып, Құдайға жүгіну; *иман сұрады [тіледі]* – Құдайға сиыну; *иманы саламат болсын!*, *иманын берсін!* – Құдай марқұмға мейірімділік танытсын! *Иманы жолдас [кәміл] болсын!* – о дүниеде иман серігі болсын, *иманы кәміл болсын!* – иманы мықты болсын.

«Иман» сөзімен қатысты фраземалар көп болғанымен, діни дастандарда иманды мұсылман, иман айту дейтін тіркестер ғана кездесті:

Иманды мұсылмандар «Алла» дейді,

«Имансыздың қасына барма» дейді (Бабалар сөзі, Т.11: 66).

Өзге қалған шаһариар, асхабтарым

Иман айтып тұсымда қарап тұрсын (Бабалар сөзі, Т.11: 86).

«Иман» сөзі туралы айтылғандардан фразеологизмдердің ішкі формасы арқасында символдық мәнге ие болды деген қорытындыға келуге болады. Сондай-ақ, діни сандары бар діни фраземалар да символдық семантикаға ие. Мұндай фразеологизмдер бізге исламға дейінгі наным-сенімдер мен мұсылман дінінің симбиозы ретінде ұсынылады, өйткені бұл сандардың түбінде ежелгі түркілердің космономиялық танымының мағынасы бар. Исламистік фразеологизмдердің құрамында келесі сандарға жатқызуға болады: бір, екі, үш, төрт, жеті, сегіз, қырық. Фразеологиялық сөздіктен мысалдар: *екі дүние* – ислам ұғымы бойынша осы дүниеде және о дүниедегі екі өмір бар; *үш күндік пәни*: қысқа, осы өмір; *аспаннан түскен төрт кітап* – ислам ұғымы бойынша пайғамбарларға төрт кітап берілді: 1) Таурат – Мұсаға, 2) Зәбур – Дәуітке, 3) Інжіл – Исаға, 4) Құран – Мұхаммедке; *Төрт құбыла [құбыласы] түгелденді [сай, теңге]* • *төрт жағы құбыла [қыбыла]* деген адам төрт жағынан, яғни жан-жақты қамтамасыз етілген дегенді білдіреді; *жеті бүзірік [мүдірік] әулие, жеті түрлі әулие, жеті қилы әулие* – жеті әулиелер; фразеологизмдерде: *жеті нан құдайы* • *жеті тиын садақа*, * *жеті тиын нәзір*, жеті сөзі қайырымдылықтың символдық көлемін білдіреді; *сегіз бейіш [жұмақ, ұжмақ, ұшпақ]* – о дүниедегі күнәсіз адамдардың мекені; *ғайып ерен, қырық шілтен* фраземасында мұсылман қорғаушыларының символдық саны көрсетілген. Исламға қатысты сандармен *он сегіз мың, жүз жиырма төрт мың* қазақ фразеологиялық сөздігінде тек екі фразема тіркелген: *он сегіз мың әлем [ғалам]*, діни ұғым бойынша он сегіз мың әлем бар, оның ішінде жер бетіндегі адам әлемін қоса; *жүз жиырма төрт мың әнбие [пайғамбар]* ислам бойынша жүз жиырма төрт мың пайғамбар болған. Бұл сандық атауларға қатысты фраземаларды діни дастандардан біршама кездестіруге болады:

– Дүниеде *мың бір жаның* болса дағы,

Маған сен пар келмессің, батыр Ғарап (Бабалар сөзі, Т.10: 123).

«Мың бір саны» діни мұраларда ғана жиі кездеседі. Діни дастандарды зерттеуші М.І. Әбдуовтің пайымдауынша, бұл санның (1001) екі түрлі қасиетті сипаты бар: біріншісі – «бірмен» басталып, «бірмен» аяқталуы, яғни барлығын жаратушы Алла, бардың барар жері тағы да Алла. Алламен басталады, Алламен аяқталады; екіншісі – жаратылыстағы екі дүниенің сипаты, жұптасу заңдылығы. Егер санды ортасынан бүктеп, беттестіретін болсақ (10/01) нөл мен нөл, бір мен бір түйіседі. Бір парақ қағаздың екі беті тәрізді (Әбдуов, 2006: 192).

Қырық шілтен, ғайып ерендер, жәрдем бергіл,

Және медет бергейсің, жұмла әулие (Бабалар сөзі, Т.15: 12).

Ерекше қасиетті деп саналатын санның бірі – ол қырық. Бұл сан халықтық мұраларда да, салт-дәстүрлерде де жан-жақты қолданыс табады. Сондай-ақ, адамға да қатысты, уақытпен де байланысты, түрлі құбылыстармен байланысты болып келеді.

Ғалым М.І. Әбдуов «Қазақтың діни эпосы» еңбегінде жеті санын басы ашық, дәлелді қажет етпейтін, өзінің киелі мағынасымен ұлттық ұғымға орныққан сан екенін айтады (Әбдуов, 2006: 190). Күнделікті өмірден бастап, күрделі жағдайларға дейін қолданыста жүрген бұл санның маңызы зор. Діни эпостарда аспан әлемінің жеті қабат екендігі жиі айтылады:

Ақырғаннан, япырым-ай, ол кәпірдің,

Көк жаңғырып, қозғалды *жеті қат жер* (Бабалар сөзі, Т.15: 43).

немесе

– *Жеті қат*, үшбу жердің тап үстіне,

Аяғыңды шаншыдың ба, – деп айтады (Бабалар сөзі, Т.15: 96).

Жерді қоршап тұрған ауа қабатының жеті бөліктен тұратыны ғылымда дәлелденіп қойған. Бұл санға қатысты қолданыс өте көп әрі сан салалы. Аптаның жеті күннен тұруынан, Аспанның жеті қат болуынан да мұның жаратылыстың заңдылығымен байланысты екенін байқауға болады.

Үстіңе бүгінгі күн мінбек болды

Он сегіз мың ғаламның хақ сәруары (Бабалар сөзі, Т.11: 54).

Пайғамбар өмірін зерттеген тарихшы ғалым Уаһб ибн Мунаббих бұл сан жайлы былай дейді: «Алла Тағала он сегіз мың ғаламды жаратты. Дүние сол әлемдердің бірі. Алла жер бетіндегі адамзат, жын, шайтан және яжуж-мажужден бөлек мың үмбетті (жаратылыс түрін) жаратты. Олардың төрт жүзі құрлықта, алты жүзі теңізде», – деген. (Ибн Кәсир тәпсірі, Т. I, 68-69) Дегенмен кей ғалымдар бүкіл әлем нақты он сегіз мың әлемнен тұрады деп кесіп айту қате дейді. Себебі ол одан көп те, аз да болуы мүмкін. Ең дұрысы, Аллаға ғана мәлім.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі дінге қандай да бір қатысы бар фразеологизмдерді «діни» анықтаушымен белгілеуге келмейді. Бұлар, негізінде, ислам канондарын пайдаланып, дүниәуи кеңістікке сәйкестендірілген тіркестер болып келеді. Сондықтан бұларды «дін негізді фразеологизмдер» ретінде зерттеу қажет.

Статистикалық тұрғыдан алғанда, қазақ тілінде дін негізді фразеологизмдер фразеологиялық қордан көп орын алмайды (шамамен 5-7%). Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдердің түзілуі мен қалыптасуы көне заманға бармайды, бұлар қазақ ұлтының ислам дінін қабылдау кезеңімен орайлас. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерде дүниенің діни бейнесі де, релистик бейнесі де көрініс тапқан. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерді үндіеуропа тіл білімінің «Библиялық фразеологизмдер» деген үлгісімен, «Құрандық фразеологизмдер» деуге келмейді, өйткені бұлардың мағына-мазмұнында дүниәуилік басым. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерді семантикалық талдауға тартқанда Құранға, Пайғамбар хадистеріне, исламның шарифаттарына сүйенсе, мағына-мәні айқындала түседі, «зайырлану» жолы көрінеді. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерге тірек сөз ретінде қолданылатын сөздер көп емес. Олардың ішінде жиі қолданылатыны – *Алла, Құдай, Тәңір; иман* сөздері. Келесі бір көзге түсетіні – құрамында «киелі сандар» қолданылатын тұрақты тіркестер. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерді ұйысу ерекшеліктеріне қарай фразеологиялық тіркестер, фразеологиялық сөйлемшелер деп топтауға болады. Қазақтың діни құрамы бар паремиялары лингвомәдени, теолингвистикалық зерттеулердің құнарлы негізін құрайды.

Әдебиеттер

- Авакова Р.Ә. (2002) Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
- Әділбаева Ш. (2011) Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: «Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры», 2011. – 280 бет.
- Әбдуов М.І. (2006) Қазақтың діни эпосы: Діни эпостың типологиялық және поэтикалық мәселелері: Моногр. – Қарағанды: ҚарМу баспасы, 2006. – 254 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.10. Діни дастандар. – 2004. – 333 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.11. Діни дастандар. – 2004. – 339 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.13. Діни дастандар. – 2004. – 311 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.14. Діни дастандар. – 2004. – 352 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.15. Діни дастандар. – 2004. – 320 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.16. Діни дастандар. – 2004. – 301 б.
- Кеңесбаев І. (1987) Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
- Кеңесбаев І. (2007) Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
- Құран Кәрім. 1-ден 30-ға дейінгі паралар. (2016) Арабша транскрипциясы және қазақша мағынасы. – Алматы, ЖШС РПБК «Дәуір», 2016. – 1216 б.
- Смағұлова Г.Н. (2010) Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010.
- Телия В.Н. (1991) Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц. // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – Москва, 1991.
- Асыл арна. (2022) – URL: <https://asylarna.kz/kk/maqala/43> (қаралған күні: 16.11.22)
- Алаш. (2022) Ораза ұстаудың шарифи шарттары. – URL: <https://alashdin.kz/2020/04/oraza-staudyn-sharigi-sharttary/> (қаралған күні: 21.11.22)

Ислам кз. (2022) – URL: <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-qogam/qandai-adamnyn-dugasy-sozsiz-qabyly-bolady-1591/#gsc.tab=0> (қаралған күні: 19.11.22)

Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасы. (2022) – URL: <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/718> (қаралған күні: 19.11.22)

References

Avakova R.A. (2002) Frazеologiyalyk semantika. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. [Phraseological semantics. Almaty: Kazakh university publ., 2002.] (in Kazakh).

Adilbaeva Sh. (2011) Khadis – gурpymyz, sunnet – saltymyz. – Almaty, 2011. – 280 b. [Hadith and Sunnah – our ritual. Almaty, 2011. – 280 p.] (in Kazakh).

Abduov M.I. (2006) Qazaqtyn dini eposy. – Qaragandy: QarMu baspasy, 2006. – 254 b. [Kazakh religious epic. Karagandy: KarMu publ., 2006. – 254 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.10. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 333 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.10. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 333 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.11. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 339 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.11. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 339 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.13. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 311 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.13. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 311 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.14. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 352 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.14. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 352 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.15. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 320 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.15. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 320 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.16. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 301 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.16. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 301 p.] (in Kazakh).

Kenesbayev I. (1987) Qazaq til bilimi turaly zertteuler. – Almaty, 1987. – 352 b. [Research on Kazakh linguistics. Almaty, 1987. – 352 p.] (in Kazakh).

Kenesbayev I. (2007) Frazеologiyalyk sozdik. – Almaty, 2007. – 800 b. [Phraseological dictionary. Almaty, 2007. – 800 p.] (in Kazakh).

Kuran Karim. 1-den 30-ga deyingi paralar. (2016) Arabsha transkripciyasy zhane qazaqsha magynasy. – Almaty, ZHSHS RPBK «Dauir», 2016. – 1216 p. [The Holy Quran. Arabic transcription and Kazakh meaning. – Almaty: Dauir, 2016] (in Kazakh).

Smagulova G.N. (2010) Kazak frazeologiyasy lingvistikalыk paradigmalarda. – Almaty: Arys, 2010. [Kazakh phraseology in linguistic paradigms. Almaty: Arys publ., 2010.] (in Kazakh).

Teliya V.N. (1991) Mekhanizmy ekspressivnoi okraski yazykovykh edinis. – Moskow, 1991. [Mechanisms of expressive coloring of linguistic units. Moskow, 1991] (in Russian).

Asyl arna. (2022) Available at: <https://asylarna.kz/kk/maqala/43> (Assessed: 16.11.22)

Alash. Orazа ustadyн sharigi sharttary. (2022) Available at: <https://alashdin.kz/2020/04/oraza-staudyn-sharigi-sharttary/> (Assessed: 21.11.22)

Ислам кз. (2022) Available at: <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-qogam/qandai-adamnyn-dugasy-sozsiz-qabyly-bolady-1591/#gsc.tab=0> (Assessed: 19.11.22)

Kazakhstan Musylmandary Dini Baskarmasy. (2022) Available at: <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/718> (Assessed: 19.11.22)